

EL CASTELL DE BENEDORMIENS (CASTELL D'ARO). INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES (1999-2000): EL SISTEMA DEFENSIU DEL CASTELL

GABRIEL DE PRADO

RESUM: Les intervencions arqueològiques desenvolupades a Castell d'Aro entre els anys 1999 i 2000 van aportar noves dades per al coneixement del sistema defensiu avançat del castell. Aquest estava format, bàsicament, per un fossat excavat a la roca natural completat per una sèrie d'estructures constructives destinades a defensar el portal de la fortificació. Les excavacions també van permetre documentar els diferents usos que es van donar a l'espai en època moderna, una vegada el castell havia perdut la seva funció de fortalesa.

PARAULES CLAU: castell, fossat, ceràmica.

1. INTRODUCCIÓ

El castell de Benedormiens es troba emplaçat al centre del nucli històric de Castell d'Aro, a la part superior d'una petita elevació, d'uns 36 m d'altitud snm, situada vora els darrers contraforts de les Gavarres que toquen a mar (fig. 1). Des d'aquesta situació es domina visualment la part central i oriental de la vall d'Aro, travessada de ponent a llevant pel riu Ridaura que desemboca a l'extrem sud de Platja d'Aro. L'espai físic que conforma aquesta vall està delimitat, a grans trets, pel massís de les Gavarres al nord, la serra de l'Ardenya al sud, el pla de Llagostera a l'oest i la mar Mediterrània a l'est.

A principis de l'any 1999, l'inici d'unes obres en un solar annex al castell i l'església de Castell d'Aro (fig. 2) van posar al descobert diverses restes arqueològiques. Aquest fet va motivar l'aturada dels tre-

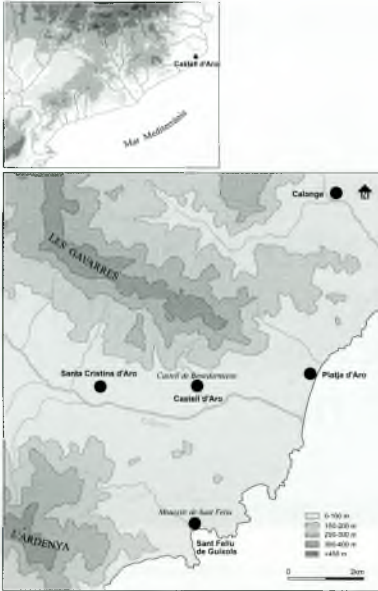

Fig. 1. Mapa de situació del castell de Benedormiens (Castell d'Aro).

balls i la realització d'una primera intervenció, de caràcter puntual, per tal d'avaluar l'abast de les troballes. Davant la seva importància es va decidir endegar una campanya d'excavacions en extensió d'aquest espai, amb una superfície lleugerament superior als 200 m², que es va desenvolupar entre els mesos de maig i agost del mateix any. Aquesta campanya va tenir una continuació amb una nova intervenció, portada a terme entre finals de setembre del mateix any i el gener de 2000, que va ampliar l'àrea objecte d'estudi amb l'excavació d'una franja situada al sud del castell (Carrer del Castell), amb una superfície d'uns 120 m². Alhora, en aquest període, també es va realitzar un sondeig d'uns 5 m² al carrer que delimita el castell per la banda oest (pujada de l'Església).

2. EVOLUCIÓ HISTÒRICA I INTERVENCIIONS PRECEDENTS

L'edificació del castell i la fundació del poble de Castell d'Aro tenen com a precedent immediat el procés de reordenació del territori, desenvolupat durant el segle IX i X amb la consolidació del domini carolingi. En aquest context s'ha de situar l'aparició de vilars o veïnatsges a la vall d'Aro, un dels quals hauria constituït l'embrió del poble i el castell (Jiménez, 1996, p. 16-17). No obstant això, es pot considerar que en determinats aspectes i en alguns casos, el poblament d'aquest territori presenta unes pautes que permeten intuir una certa continuïtat del d'època romana (Nolla (ed.), 2002, p. 187).

El castell apareix documentat per primera vegada l'any 1041 amb el nom de castell de Benedormiens (...*castrum appellatum Benedormiens*...). En aquest document es dona a conèixer una reunió efectuada a l'església de Santa Cristina d'Aro, on la comtessa Ermessenda, el seu germà el bisbe Pere Roger de Girona i Gausfred Vidal de Pals i la seva esposa Quíxol (els nobles més importants de la zona) acorden cedir, entre d'al-

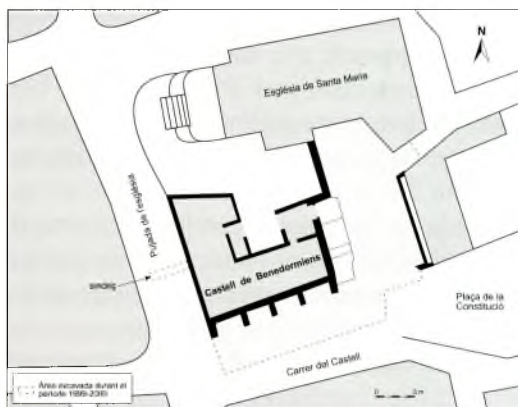

Fig. 2. Planta general esquemàtica de l'àrea excavada.

tres coses, la custòdia a perpetuïtat d'aquest castell a l'abat Landric del monestir de Sant Feliu, per tal que aquest s'encarregués de protegir i defensar la població que habitava el litoral entre Calonge i Sant Feliu de Guíxols. En el document també s'afirma que els presents havien fet construir el castell en l'interès comú, circumstància que permet interpretar

que la fortificació havia estat edificada o reconstruïda pocs anys abans (Esteva & Pallí, 1995, p. 50; Nolla (ed.), 2002, p. 194).

La custòdia del castell per part del monestir de Sant Feliu va durar poc temps, car l'any 1053 l'abat Arnau, d'acord amb la mateixa comtessa Ermessenda, va cedir el castell a Bernat Gausfret, senyor de Pals i molt probablement fill del Gausfred Vidal que apareixia citat al document de l'any 1041 (Esteva & Pallí, 1995, p. 53).

Durant els anys següents es constata un important creixement de la població entorn el castell. Aquesta circumstància, juntament al fet que l'església més propera es trobés a Santa Cristina d'Aro, van motivar la construcció d'una església, en realitat la capella del castell, que pogués respondre a les necessitats de culte dels habitants locals. Aquesta fou consagrada l'últim dia de l'any 1078 pel bisbe Berenguer Guifré, que la sotmeté sota la tutela i com a agregada de l'església parroquial de Santa Cristina d'Aro (Jiménez, 1996, p. 37).

A la mort de Bernat Gausfret, l'any 1098 o 1099, la decisió de l'abat Esteve del monestir de Sant Feliu de nomenar com a castlà el cavaller Ramon Gausfred (molt probablement pertanyent al llinatge de Pals), en comptes del fill de Bernat Gausfred, Oliver Bernat, va motivar que aquest darrer s'apoderés del castell i de les seves possessions per la força (Jiménez, 1996, p. 26). L'any 1103 es va penedir de la seva acció i signà un document per retornar les propietats usurpades però a la seva mort el seu gendre, Riembau de Basella, va esdevenir cap del llinatge de Pals i aquest no va complir la voluntat d'Oliver Bernat, i va retenir aquest domini sota la seva tutela.

Riembau de Basella va morir l'any 1132 sense descendència, i atorgà en testament tots els béns i drets que posseïa a la vall d'Aro, dels quals s'havia apropiat, a la canònica de Girona (Esteva & Pallí, 1995, p. 119). Aquest acte va generar un conflicte, que es va perllongar durant segles, entre la Seu de Girona i el monestir benedictí de Sant Feliu de Guíxols, que reclamava la legítima possessió d'aquests béns.

Segons indica per primera vegada l'historiador begurenc Pella i Forgas (1883, p. 678-679), a finals de l'any 1462, en el transcurs de la Guerra dels Remences, el castell (símbol de l'opressió exercida per la senyoria a la Vall d'Aro) va ser incendiat i parcialment destruït pels pagesos.

Entre els segles XVII i XVIII es van realitzar nombroses reformes a l'edifici que van anar desfigurant l'aspecte de fortalesa que devia tenir en època medieval, per adaptar-lo d'altres usos.

El 1602 el bisbe erigeix la capella del castell en església parroquial i pocs anys després, el 1613, l'augment demogràfic de la població en va motivar la demanda d'ampliació que es va portar a terme durant els anys següents (Jiménez, 1996, p. 39).

El 16 de setembre de 1879 es va declarar un incendi a Castell d'Aro, aparentment de caràcter fortuït, que a més va provocar l'explosió de diversos cartutxos de dinamita que un miner havia emmagatzemat a les dependències del castell. Aquesta explosió va provocar importants danys materials a l'edifici i en alguna de les capelles laterals de l'església, així com en d'altres cases de la població (Esteva, 1971, p. 37).

Durant la primera meitat del segle XX l'edifici va ser condicionat per allotjar les escoles nacionals i un sector del mateix castell també fou utilitzat com a calabós per a detencions de curta durada.

A mitjan dels anys seixanta del mateix segle, l'ajuntament del municipi, davant el deteriorament de l'edifici, projectà el seu enderrocament per deixar l'espai que ocupava com a plaça pública. Assabentat Lluís Esteva d'aquesta circumstància, aquest va comunicar immediatament a Miquel Oliva (delegat provincial del *Patrimonio Artístico Nacional*) les intencions del consistori a través d'una carta manuscrita¹, datada del 4 de novembre de 1965, en la qual s'expressava en els següents termes:

Sr. D. Miguel Oliva

(...)

Hablé con Mateu (maestro de Castillo de Aro y concejal del Ayuntamiento – Recuerde que Castillo de Aro y Playa de Aro forman un mismo

¹ Volem agrair a l'Elena Esteva, filla de Lluís Esteva, que ens hagi facilitat la consulta d'aquesta documentació, així com que ens hagi proporcionat còpies de diverses fotografies realitzades per Lluís Esteva relatives a les restauracions efectuades al castell durant els anys setanta.

municipio). Le recordé que debían contestar la carta que Vd. les envió y prometió cuidarse de ello. A continuación me dijo que informara a Vd. que el Ayuntamiento tiene en proyecto derruir el castillo de Benedormiens y que Vd. y yo podríamos ir a ver que cosas deben conservarse. Cuida de la reforma el arquitecto Sr. Claret y fue él quien pidió el concurso de Vd. antes de hacer nada.

Meditado ahora el caso, tal vez sería mejor que el Ayuntamiento le informara a Vd. directamente pues veo mucha responsabilidad en lo que proyecta pues puede mover una intensa campaña de prensa según lo que se haga y como se haga. Si así opina Vd. yo mismo escribiré a Mateu diciéndoles lo que hace el caso; si lo prefiere puede escribir Vd. mismo o telefonar. Yo no moveré nada sin que Vd. me lo diga.

(...)

Lluís Esteva

Davant aquestes notícies Miquel Oliva li respon immediatament amb un ofici, amb data de 6 de novembre de 1965, fent-li saber, entre d'altres assumptes, que l'ajuntament no podia realitzar cap actuació sense el permís de la *Dirección General de Bellas Artes*, recordant-li a més que tots els castells eren monuments nacionals. Aquest ofici finalitza amb la petició a Lluís Esteva que comuniqui aquests i d'altres aspectes relatius a la vil·la romana de Pla de Palol a l'ajuntament (Nolla (ed.), 2002, p. 53).

En aquest sentit, la declaració genèrica que va suposar el *Decreto de 22 de abril de 1949* (BOE 5-5-1949), sobre la protecció dels castells espanyols, dotava aquestes construccions d'una protecció teòrica, a més de responsabilitzar els mateixos ajuntaments d'evitar la seva ruïna i destrucció. Emparant-se en aquest decret, Lluís Esteva i Miquel Oliva van evitar l'enderrocament de l'edifici i van pactar amb l'ajuntament la seva restauració.

Aquesta, però, no es va iniciar fins el 1970 sota la direcció del mateix Miquel Oliva i de Josep Claret, arquitecte municipal. Inicialment es va realitzar una campanya d'exploració prèvia de l'edifici, per tal de descobrirne les estructures originals. Aquesta va ser acompanyada d'una campanya d'excavacions arqueològiques, tant a l'interior com a l'exterior del recinte, que van aprofundir fins a trobar els nivells més antics on l'edifici s'assentava sobre la roca natural. Malauradament, el resultat d'aquestes excavacions no va ser publicat, i només existeix una petita ressenya en un article que Miquel Oliva va publicar sobre el castell (Oliva, 1972, p. 20-42). Segurament, la seva mort prematura va impedir la publicació d'un article més extens amb els resultats globals dels treballs realitzats.

Fig. 3. Detall de les obres de restauració realitzades al castell a principis dels anys setanta. Autor: Lluís Esteva.

Després d'aquesta intervenció prèvia, es va procedir al reforçament de les voltes i a l'eliminació dels elements afegits en èpoques recents que emmascaven l'edifici original (fig. 3), i es respectaren l'estructura i les parts originals sempre que això era possible. Les obres es van prolongar en el temps a causa dels pocs recursos destinats, tal com va denunciar Lluís Esteva en un article al diari *La Vanguardia* (Esteva, 1971, p. 37) i, a la mort de Miquel Oliva l'any 1974, la intervenció d'altres persones a la restauració va fer que les obres no tinguessin el respecte inicial, i es substituïssin incomprensiblement i innecessàriament elements originals per estructures de nova construcció.

Des de l'any 1983, i fins a l'actualitat, les diferents sales del castell són utilitzades, principalment, per a la realització d'exposicions temporals i per acollir tota mena d'activitats de caràcter cultural promogudes per l'ajuntament del municipi.

3. DESCRIPCIÓ I ANÀLISI ARQUEOLÒGICA

L'ESTRUCTURA DEFENSIVA DEL CASTELL MEDIEVAL

Les restes arqueològiques més antigues que es van poder documentar a l'excavació corresponen a una estructura defensiva avançada al castell (fig. 4). Cronològicament, aquesta es va construir conjuntament amb la fortificació del segle XII o d'inicis del XIII, les restes de la qual es conserven a la banda oriental del castell. En aquesta zona són encara visibles una porta amb arc de mig punt, fet de dovelles ben treballades, i diversos fragments de murs amb diverses línies d'espitlleres originals de l'època (Badia & Bolós, 1989, p. 191)².

² De la fortificació que apareix documentada a la primera meitat del segle XI, aparentment no queda cap element identificable.

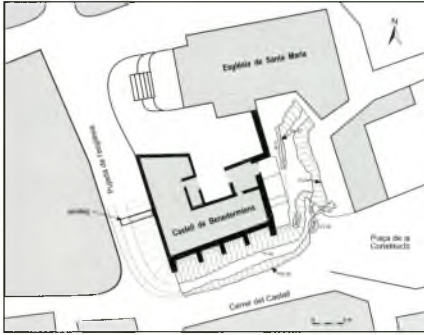

Fig. 4. Planta general esquemàtica del nucli històric de Castell d'Aro, amb les estructures d'època medieval exhumades en el transcurs de les excavacions.

Fig. 5. Tram sud del fossat excavat a la roca natural.

Aquesta estructura defensiva avançada estava formada per un fossat excavat a la roca natural (fig. 5), del qual s'ha pogut descobrir un tram, amb una llargada aproximada de 45 m, que transcorre paral·lel als murs del castell pels costats est i sud. En un sondeig realitzat a la banda oest, a la pujada del Castell, també s'ha pogut detectar i intuir el seu traçat.

D'altra banda, el fet que el fossat també ressegueixi els murs d'èpoques més modernes que es conserven actualment, ens indica que aquests estan construïts resseguint el mateix traçat que els murs perimetrals corresponents a la fortificació original del segle XII-XIII.

Les característiques morfològiques dels dos trams de fossat excavats en extensió presenten algunes diferències. A l'est l'amplada és d'aproximadament 4,50 m a la part superior, 2 m a la part inferior i la profunditat màxima no supera els 2,50 m (fig. 6.1). Al tram sud l'amplada a la part superior arriba fins als 6 m, a la part inferior és d'1,50 m i la profunditat arriba als 3 m; als quals s'haurien d'afegir uns 0,75 m que van ser retallats en obres

realitzades a mitjan segle XX per anivellar el carrer (fig. 6.2). També cal ressaltar el fet que en aquest tram sud el grau d'inclinació de la contraescarpa és bastant més abrupte que a l'altra banda. En aquest cas la inclinació és superior als 70 graus, mentre que al costat est no sobrepassa els 50 graus en els punts de més inclinació. Pel que respecta al traçat que aniria

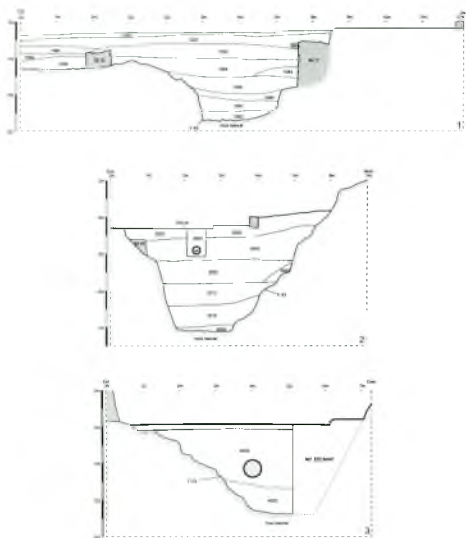

Fig. 6. 1.- Secció est-oest del tram de fossat situat a la banda est del castell. 2.- Secció sud-nord del tram de fossat situat a la banda sud del castell. 3.- Secció est-oest del tram de fossat situat a la banda oest del castell.

per la banda oest, malgrat que només es va poder realitzar un sondeig de reduïdes dimensions, es va constatar que presenta unes dimensions i unes característiques similars al tram sud (fig. 6.3).

Juntament amb el fossat s'ha pogut documentar el sistema d'accés al castell que, combinat amb el mateix fossat, estava projectat per protegir i defensar el portal de la fortificació, situat a la façana oriental. La necessitat de dotar la porta d'un elaborat sistema defensiu respon a l'evidència que, normalment, aquest és el punt més feble d'una fortificació en el cas d'un atac. Aquest és un principi bàsic de la poliorcètica i, per tant, un dels elements

més importants a considerar en el disseny d'una fortificació.

Aquest accés estava format, en un primer terme, per un pont de pedra (PT-29) de petites dimensions situat davant de l'angle sud-oest del castell que permetia salvar l'obstacle del fossat (fig. 4 i 7). D'aquest pont només s'han trobat els dos murs (M-27 i M-28) que li servien de base a banda i banda del fossat, amb una separació entre ells de 2 m i una amplada aproximada de 2,30 m respectivament.

Constructivament aquest pont estava fet amb pedres sense treballar lligades amb morter de calç, excepte en els angles de les cantonades on els carreus són regulars. La part superior del pont va ser destruïda, parcialment, en època indeterminada i totalment amb l'inici de les obres que van posar al descobert el jaciment. En l'estat en què s'ha identificat, és difícil saber si per sobre dels murs conservats hi hauria hagut una construcció permanent de pedra formada per un arc o bé una estructura de fusta.

El pont constitueix un primer element que dóna accés a un passadís en rampa que dirigeix cap a la porta. Aquest passadís, amb una amplada que oscil·la entre 3 i 4 m, estava delimitat pel costat oest per la mateixa

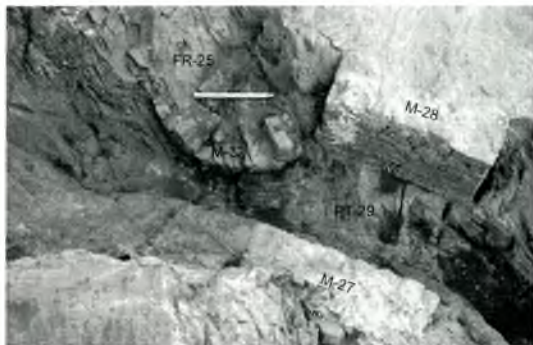

Fig. 7. Detall de les estructures que conformaven el pont PT-29 i el forn FR-25.

Fig. 8. Detall del tram nord del mur M-17, amb la situació de la canalització CN-31.

muralla del castell i a l'est per un mur (M-17) construït a sobre i adosat a la paret occidental del fossat (l'escarpa), és per aquest motiu que només té com a cara vista la que dona al fossat (fig. 4).

Aquest mur, destruït parcialment per l'inici de les obres, està construït amb pedres lligades amb un morter de calç extremadament sòlid. El tipus de pedra i el morter és el mateix que el que es va emprar en els fragments de muralla originals d'aquesta època que encara es conserven i, malgrat que el tipus d'aparell no és tan regular, la seva similitud és òbvia.

La funció d'aquest mur, a més de delimitar el passadís d'accés a la porta, és la de donar una major verticalitat a la part superior de la paret del fossat, tot i que sabem que no devia aixecar gaire més del que s'ha conservat ja que, sinó, hauria estat incompatible amb la línia inferior d'espitlleres que s'obren a la muralla.

El tram d'aquest mur situat més al nord presenta la peculiaritat que es troba recolzat sobre la roca natural, com la resta de mur, però la part inferior (feta de carreus molt ben treballats) està suspesa a l'aire, conformant una mena d'arcada però, a diferència d'aquesta, no constitueix una volta sinó que és completament horitzontal (fig. 8). Amb aquesta sistema constructiu, van deixar un espai buit per sota el mur molt probablement per permetre la sortida d'aigües a través d'una canalització (CN-31) excavadada a la mateixa roca en el moment en què es va construir el mur. Aquesta

canalització permetia que les aigües acumulades a la part superior s'evacuessin al fossat. Aquesta explicació però no és definitiva, ja que el tram de mur que presenta aquesta peculiaritat és més llarg que no el que seria estrictament necessari per permetre la sortida de l'aigua.

En referència al passadís d'accés, una vegada s'havia creuat el pont, s'obligava l'hipotètic atacant a passar arran de la muralla, de manera que podia ser repel·lit des de la part superior. En el cas que pogués arribar a les proximitats de la porta, aquest podia ser atacat frontalment des de la muralla que, al costat de la porta, sobresurt formant un angle que faria les funcions de torre avançada. A més, una vegada arribat a aquest punt, i en situació d'anar contra la porta, l'atacant es trobaria en una posició en la qual el seu flanc dret quedaria descobert. En aquest sentit cal fer notar que les espitlleres, que encara es poden observar en aquest tram de muralla, estan estratègicament orientades per defensar eficaçment l'entrada. La presència del fossat davant de la porta impedia també la utilització d'un ariet per anar-hi en contra, ja que l'espai que quedava al davant no permetia agafar l'embranchida suficient per esbotzar-la.

Pel que respecta a la cronologia, no és possible establir una datació directa d'aquest conjunt d'estructures defensives aparegudes a l'excavació (formades pel fossat, el pont i la rampa d'accés al portal), però sembla clar que aquestes són construïdes en relació, i per tant de manera sincrònica, amb el portal i els fragments de muralla més antics conservats que, tal com s'ha esmentat anteriorment, datarien del segle XII o principis del segle XIII. També tenim un altre element que ens aporta una datació relativa del fossat i, en definitiva, de tot el conjunt. Aquest element es pot observar a la part nord-est de l'excavació, on el fossat al seu extrem nord no segueix la mateixa línia que traça la muralla i es desvia cap a l'est, de manera que sembla envoltar l'església (fig. 4). En aquest sentit, l'església actual data del segle XVII però sabem, a través de la documentació de l'època, que aquesta es va bastir sobre l'antiga capella romànica del castell construïda a finals del segle XI (Esteva & Palli, 1995, p. 120). Això ens indicaria, per tant, que la desviació per envoltar la capella ha de ser necessàriament simultània o posterior a la seva construcció. D'aquesta manera es pot establir una cronologia del segle XII o posterior, que seria compatible amb la datació que s'ofereix per a les estructures suara esmentades.

A la part inferior del fossat es van documentar algunes capes de sorra, de molt poca potència, que podrien correspondre a nivells de sedimentació natural formats per l'acció de les pluges o d'altres agents climàtics. Per sobre d'aquests nivells apareixen, en diversos punts dels trams ex-

cavats, nivells de farciment i inutilització del fossat formats per estrats que aparentment provindrien d'enderrocs. En aquests hi havia fragments de teula, de morter de calç i una gran quantitat de carreus de pedra ben escairats, alguns d'ells amb restes del morter que els unia. La datació d'aquestes unitats (1080, 1093, 1098, 1114 i 1127) correspon majoritàriament a la segona meitat del segle XV. Aquest fet ens permet suposar una relació entre la formació d'aquests nivells i la destrucció parcial del castell provocada per l'atac dels pagesos remences l'any 1462, tal com s'ha vist a l'apartat precedent. A partir d'aquest moment és evident que el fossat va deixar de mantenir-se i de tenir una funció defensiva, i va esdevenir un abocador on es van anar acumulant successius nivells de reompliment que van acabar reblint definitivament l'estructura amb el pas dels segles.

D'altra banda, d'aquest mateix període també es va documentar i excavar un forn (FR-25), aparegut a la paret del fossat oposada al castell, a tocar el pont per la banda nord (fig. 4 i 7). Aquest estava format per un espai retallat a la roca natural a la banda est i un mur amb planta de quart de cercle a la banda oest, fet amb pedres irregulars lligades amb argila i una amplada mitjana de 64 cm. Aquest presentava una obertura (entrada/sortida) a la part meridional, delimitada per dues pedres ben escairades a banda i banda, de les quals només una va aparèixer *in situ*. El conjunt de l'estructura es trobava bastant arrasat i al seu interior només es va documentar un nivell de reompliment que cobria directament la roca natural. A l'espai interior que configura aquesta estructura la roca va ser aplanada, formant una superfície bastant horitzontal, amb un lleuger pendent cap a l'oest. Aquesta superfície, així com les parets internes de l'estructura, presentaven un estat de rubefacció que evidència les altes temperatures assolides en els procediments desenvolupats al seu interior.

En referència a la seva funcionalitat, en els estudis preliminars s'havia relacionat amb processos de producció metal·lúrgica del ferro, i s'havia vinculat amb un potent nivell format per més d'un miler de fragments d'escòria de ferro (1091), que va aparèixer uns pocs metres al nord d'aquesta estructura (de Prado, 2000, p. 260). La manca de residus d'activitat metal·lúrgica a la mateixa estructura va portar a descartar posteriorment aquesta hipòtesi³. Després d'excloure aquesta i d'altres possibilitats, la més plausible per la seva estructura és la d'atribuir la seva utilització per a la producció de calç (òxid de calci). Aquest material de

³ Segons les informacions proporcionades per Carme Rovira, especialista en arqueometal·lúrgia, aquest tipus d'activitat hauria deixat necessàriament algun tipus de residu que, en aquest cas, no hi és present.

construcció es produeix a través de la calcinació de la pedra calcària en forns específics, que han d'assolir temperatures properes als 900°C. Aquest fet explicaria l'estat de rubefacció tan intens que presentava la part interna de l'estructura, tal com s'ha comentat anteriorment. L'únic element que ofereix un cert dubte en relació amb aquesta interpretació és la manca d'afloraments de pedra calcària a les proximitats.

Pel que fa a la seva datació, només es pot apuntar que està en funcionament en algun moment en què el fossat és operatiu, atès que l'estructura està assentada directament en el fons i l'obertura situada a la part davantera està situada uns pocs centímetres per sobre del sòl del mateix fossat. Això implica que en el moment que es treballava en aquest espai, el fossat encara no estava colgat. El moment en què aquesta estructura queda inutilitzada tampoc queda clar, només es pot establir que ja ha deixat de funcionar a la segona meitat del segle XV per l'enderroc de pedres que apareix a la part inferior del fossat, que també cobreix parcialment les restes de l'estructura (1098). Tenim, per tant, un àmbit cronològic molt ampli en el qual podria haver funcionat, que aniria des del segle XII fins a la segona meitat del segle XV.

UTILITZACIONS ULTERIORS DE L'ESPAI OCUPAT PEL FOSSAT

La pèrdua de la funcionalitat defensiva del fossat, que tal com hem apuntat anteriorment s'hauria produït a la segona meitat del segle XV, va comportar la seva inutilització parcial amb l'abocament de diversos nivells d'enderroc i la posterior utilització de l'espai per a d'altres usos.

Al segle XVI, la part oriental del tram de fossat situat al sud, va ser reaprofitada com a basa o dipòsit per amagar calç. L'espai destinat a aquesta activitat ocupava una superfície aproximada d'uns 25 m² i, per sobre d'una fina capa de morter de calç, van aparèixer restes de fragments de calç sense dissoldre totalment. La roca que conformava les parets del fossat (escarpa i contraescarpa) apareixen, a la vegada, tacades de calç.

Per sobre d'aquest nivell per amagar calç, i en general per tot aquest tram sud del fossat, es van abocar diversos nivells estratigràfics que anirien cronològicament des del segle XVI fins al segle XVIII.

D'altra banda, a finals del segle XV o principis del segle XVI, a la part nord-est del fossat (davant el portal del castell), es va construir un mur (M-18) que va utilitzar la roca natural i l'enderroc abocat a la segona meitat del segle XV com a basament (fig. 9). Aquest mur s'adossà perpendicularment al mur que delimitava i protegia el passadís d'accés a la porta (M-17), dirigint-se amb una marcada curvatura cap a l'est i per sota de l'actu-

Fig. 9. Detall de les estructures d'època moderna construïdes sobre el tram est del fossat.

1,50 m hi ha una finestra de petites dimensions delimitada per carreus de pedra bastant ben treballats.

Aquest mur delimita un espai de forma irregular, amb una funció que no s'ha pogut determinar. En algun moment del segle XVI aquest espai es va deixar d'utilitzar i es va colgar amb successius nivells d'enderrocs i cendres.

Posteriorment, aquest mur va ser parcialment desmuntat en la tramesa est, per facilitar la construcció d'un nou mur (M-19) que resseguix el perímetre extern del fossat en el seu tram est (fig. 9). Desconeixem si continuava també pel tram sud, ja que en arribar a aquest punt es trobava arrasat i és impossible saber fins on arribava. Tampoc no es coneix la continuació del seu tram nord, ja que aquest s'introdueix per sota de l'actual sagristia en direcció nord-est. Constructivament és d'una gran solidesa, amb una amplada que arriba en alguns punts a 0,70 m. La cara exterior del mur, que tindria funció de façana, està construïda amb filades de carreus bastant ben treballats, lligats amb morter de calç. La cara interna, en canvi, és feta amb pedres irregulars sense treballar. És molt probable que la funció d'aquest mur hagués estat la de delimitar el que era la propietat del castell en aquell moment que incloïa, encara que ja no funcionava com a tal, el que havia estat el fossat.

Amb posterioritat, entorn el primer quart del segle XVII, la construcció de l'actual església parroquial sobre l'antiga capella romànica va ocupar bona part de la sagrera i de l'antic cementiri. Aquest fet va comportar la necessitat de construir un nou cementiri, que fou instal·lat a la zona situada a la banda est del castell. Per condicionar aquest espai es va

al sagristia, motiu pel qual desconeixem la seva llargada total. Constructivament, presenta un basament amb una amplada superior a 1 m, realitzat amb pedres irregulars lligades amb morter de calç, per sobre del qual apareixen lligades amb argila. A una alçada de

desmuntar la part superior dels murs descrits amb anterioritat, alhora que es va construir un mur que va tancar l'espai per la banda sud. Al seu interior es van abocar, per tal de terraplenar, diversos nivells entre els quals se'n van trobar alguns amb abundants restes de materials de construcció que podrien provenir de l'enderroc de l'antiga capella del castell.

Aquest cementiri va estar en ús fins a les darrerries del segle XIX, malgrat l'obligació d'enterrar a l'exterior de les poblacions per motius sanitaris promulgada reiteradament des del segle XVIII. No obstant això, diferents actuacions desenvolupades en aquest solar durant el segle XX van comportar una rebaixada dels nivells de circulació a l'entorn del castell, que van implicar la retirada dels enterraments realitzats al llarg del segle XIX. Aquestes actuacions, juntament amb l'alta densitat i superposició d'enterraments en aquest espai resultat de la inhumació continuada al llarg dels segles, van alterar de manera total o parcial la major part de les sepultures. D'aquesta manera, durant l'excavació arqueològica del cementiri només es van poder identificar i individualitzar 11 enterraments intactes i 5 només afectats parcialment. En tots els enterraments els difunts van ser inhumats en taüts de fusta, orientats de nord a sud (amb el cap a sud), i en la majoria dels casos apareixien amb els braços entrecruats sobre el pit.

D'altra banda, l'espai generat sobre el tram de fossat sud, que s'havia anat omplint amb successius nivells d'abocament, va ser aprofitat al segle XIX i principis del XX per a activitats relacionades amb la indústria del suro a petita escala. Així ho testimonia un petit forn localitzat a l'extrem oest, que hauria tingut la funció d'escalfar un gran recipient metàl·lic per a bullir panells de suro.

A banda d'aquest forn, la resta d'elements i nivells estratigràfics més moderns, així com la part superior de la contraescarpa, van ser rebaixats a mitjan segle XX durant unes obres que van configurar la cota actual del carrer del Castell.

4. EL MATERIAL ARQUEOLÒGIC

ELS NIVELLS MÉS ANTICS

El material arqueològic més antic es limita a uns pocs i escadussers fragments de ceràmica decorada en verd i manganès que van aparèixer en els nivells de sedimentació natural formats quan el fossat encara era operatiu. L'escassetat de materials recuperats impedeix extreure dades quantitatives i només permet ubicar cronològicament aquests nivells en el segle XIV.

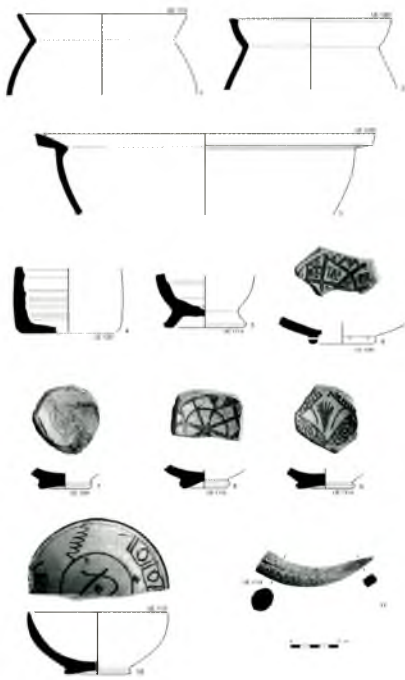

Fig. 10. Materials arqueològics del segle XV. 1-3. Ceràmica reduïda de cuina 4. Ceràmica esmaltada sense decoració 5. Reflexos metàl·lics 6. Verd i manganès 7-9. Blau valencià 10. Blau català 11. Banya d'ovicaprí afuada

LA CULTURA MATERIAL DEL SEGLE XV

Els primers nivells de rebliement i inutilització del fossat (1080, 1081, 1096, 1097, 1098, 1099, 1114, 1115, 1126, 1127, 1128, 3035) presenten un conjunt de materials que ens situen clarament a la segona meitat del segle XV, en alguns casos fins i tot al darrer quart d'aquest segle.

Com és habitual a la major part de conjunts ceràmics d'aquest moment i posteriors, el percentatge més elevat de materials que apareixen en els estrats d'aquesta època corresponen a la ceràmica reduïda de cuina, que representa en aquest cas quasi el 47% del total. Entre el repertori formal hi trobem majoritàriament olles amb vora exvasada (fig. 10.1 i 10.2), gibrells i gibrells (fig. 10.3) i, en menor nombre, algun plat.

Pel que respecta a la vaixel·la fina o de taula, trobem com a tipus ceràmic més abundant el blau valencià (fig. 10.7, 10.8 i 10.9), amb motius decoratius propis dels tallers de Manises i Paterna (González, 1944), que representa un 23% del total ceràmic. El segueixen, en proporció, el blau català (fig. 10.10) que representa un 11% del total. Ambdues produccions són representades per un repertori formal d'escudelles i plats, decorats amb motius vegetals i geomètrics. També es documenten escudelles, plats i pots (fig. 10.5) decorats amb reflexos metàl·lics, amb un 9% del total, i ceràmiques que només presenten una coberta de blanc estannífer (que també podrien correspondre a algun dels grups anteriors), amb una representació del 6% i un repertori formal semblant a les anteriors (fig. 10.4). Així mateix, es van recuperar alguns peces decorades en blau i reflexos metàl·lics, que representen el 4% del total. També s'ha d'esmentar la presència d'alguns fragments de ceràmica decorada en verd i manga-

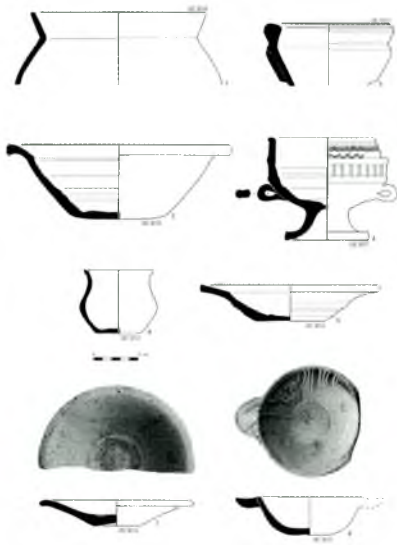

Fig. 11. Materials ceràmics del segle XVI. 1-2. Ceràmica reduïda de cuina 3-5. Ceràmica vidrada 6. Ceràmica comuna oxidada 7-8. Reflexos metàl·lics

nès (fig. 10.6) i en manganès, que apareixen en aquests nivells de manera residual ja que en aquest moment ja havia estat substituïda per les ceràmiques decorades en blau (González, 2000, p. 122).

Finalment, cal destacar la quasi total absència, en aquests estrats, de ceràmica vidrada i comuna oxidada, que sí que són habituals en contextos ceràmics d'aquesta cronologia a les contrades gironines, com per exemple a Sant Martí d'Empúries (Aquilué & Burés, 1999, p. 431) o al castell de Sant Joan de Lloret de Mar (Llinàs *et al*, 2003, p. 151).

A banda dels materials ceràmics, també s'ha d'esmentar la troballa d'alguns elements metàl·lics de ferro i bronze de caràcter

indefinit, diverses banyes d'ovicaprins, una d'elles afuada (fig. 10.11), materials de construcció (entre els quals destaquen alguns fragments de paviment *d'opus signinum*) i, com a material lític, una pedra d'esmolar, una peça discoïdal de marbre de 8,20 cm de diàmetre (que podria correspondre al tap d'un recipient) i un projectil esfèric de granit de 8,80 cm de diàmetre.

LA CULTURA MATERIAL DEL SEGLE XVI

Durant el segle XVI s'oblitera definitivament el fossat amb diversos i successius nivells de farciment i, alhora, s'inicia la utilització de l'espai anteriorment ocupat pel fossat per a d'altres usos, tal com s'ha vist anteriorment. Els nivells corresponents a aquest moment (1052, 1061, 1064, 1066, 1067, 1074, 1075, 1076, 1078, 1085, 1086, 1089, 1090, 1091, 2005 i 3009) van aportar una gran quantitat de materials arqueològics que representen un percentatge molt important del total de materials recuperats en el global de les intervencions realitzades.

Pel que respecta als materials ceràmics, la ceràmica reduïda de cuina present en els estrats amb aquesta cronologia suposa un 35% del total. El

Fig. 12. Objectes metàl·lics de ferro del segle XVI. 1. Falç 2. Punyal 3. Esperó

repertori formal és més diversificat que en el període anterior i, a més d'olles amb vora exvasada (fig. 11.1), gibrells i gibrelles (fig. 11.2) i plats, també trobem poals, cassoles, tapadores i, en menor quantitat, escudelles. En aquest cas, a diferència del que succeeix amb els conjunts ceràmics del segle XV, sí que apareixen representades les ceràmiques vidrades, que suposen un 11% del total, amb una tipologia formal molt variada que inclou gerres, gibrelles, bols, morters (fig. 11.3), escalfadors (fig. 11.4) i plats (fig. 11.5). També apareixen, de manera testimonial, alguns peces de ceràmica comuna oxidada (fig. 11.6), que proporcionalment no arriben a l'1% del total.

Pel que respecta a la vaixel·la decorada, trobem com a tipus ceràmic més abundant (en aquest cas també del conjunt de materials ceràmics) els reflexos metàl·lics tant de procedència valenciana com catalana, amb un 41% del total. El repertori formal d'aquestes peces gairebé bé es limita a les escudelles (fig. 11.8) i els plats (fig. 11.7). Les segueixen, en proporció i clarament en davallada, les ceràmiques decorades amb blau català, amb un 5%, i amb blau valencià, amb un 3%, amb els plats com a única tipologia formal representada. També apareixen, com a material residual, fragments de ceràmica decorada en blau i reflexos metàl·lics, verd i manganès i manganès. Aquests tipus no arriben a representar l'1% del total respectivament.

D'altra banda, en aquests nivells també apareixen de manera testimonial alguns fragments de ceràmiques d'importació de gran qualitat, majoritàriament procedents de tallers italians, que no arriben a l'1% del total de fragments ceràmics. Entre aquests es troben alguns procedents de Montelupo i ceràmiques decorades en blau turquesa procedents de Ligúria.

Aquests nivells amb cronologies del segle XVI també han proporcionat abundants materials no ceràmics. En molts d'aquests s'han recuperat restes de malacologia i de fauna, dels quals destaquen la troballa d'un nombre important de banyes d'ovicaprí. Els materials de construcció (fragments de morter de calç, estuc, rajols...) també són relativament

Fig. 13. Materials ceràmics del segle XVII. 1-3. Blau català modern 4. Reflexos metàl·lics amb decoració de blau català modern 5. Reflexos metàl·lics 6. Ceràmica reduïda de cuina

abundants, així com fragments de vidre que apareixen, però, molt esmicolats. Pel que respecta als objectes metàl·lics, s'han recuperat nombrosos objectes de ferro (escòries, claus, ferradures, falçs (fig. 12.1), ganivets, anelles, una escarpra, una esquella, un punyal (fig. 12.2), un esperó (fig. 12.3), un pes de balança...); de bronze (agulles, didals,...) i de llautó. Així mateix, el total d'aquests nivells han aportat una quantitat important de material numismàtic que, en general, ha aparegut en un estat de conservació molt precari.

LA CULTURA MATERIAL DEL SEGLE XVII

Els nivells arqueològics que presenten cronologies d'aquesta centúria (1002, 1003, 1054, 1056, 1057, 1058, 1059, 1060, 1065, 1068, 1069, 1070, 1073, 1102, 1106, 1107, 1108, 1109, 1122, 1123, 2002, 2003 i 3003) corresponen a l'obliteració de la part superior del fossat i als estrats de condicionament de l'espai situat a l'est del castell per a la seva utilització com a cementiri.

Entre el material ceràmic aparegut en aquests estrats, torna a ser majoritària la presència de la ceràmica reduïda de cuina, que representa en aquest cas un 34% del total de fragments recuperats i que presenta un repertori formal similar al de segles anteriors, amb olles amb vora exvasada, gibrells, tapadores (fig. 13.6) i poals. Pel que respecta a la ceràmica vidrada, la seva presència percentual i global augmenta, respecte al segle anterior, i representa el 17% del total; amb una representació formal extremadament diversa amb gerres, gibrelles, bols, plats... Per contra, la ceràmica comuna oxidada segueix tenint una presència purament testimonial que no arriba a l'1%, amb gerres de reduïdes dimensions com a tipologia majoritària.

Pel que respecta a la vaixel·la decorada, durant el segle XVII el tipus predominant és el blau català modern, amb un 25% del total. D'aquest tipus les formes representades són els plats (fig. 13.1 i 13.2) i les escudelles (fig. 13.3), amb els motius decoratius més repetits i coneguts, essent especialment abundant la sèrie amb l'orla decorada amb el motiu de la ditada. En aquest sentit, a l'estrat 1107 es va recuperar una raresa que consisteix en un plat decorat amb aquest motiu però realitzat amb la tècnica dels reflexos metàl·lics (fig. 13.4). Darrere les peces decorades amb blau, segueixen en proporció les que presenten una decoració amb reflexos metàl·lics, que suposen el 18% del total ceràmic, també amb els plats (fig. 13.5) i les escudelles com a úniques formes representades. Amb una proporció ínfima, que no arriba a l'1%, apareixen fragments ceràmics residuals amb decoracions en verd i manganès, blau valencià i blau català. També apareixen en una proporció ínfima alguns fragments de ceràmiques d'importació i d'altres tipus que no es van poder identificar.

En relació amb els materials no ceràmics, en aquest cas no són especialment abundants. Es van recuperar algunes restes de malacologia i de fauna, així com de materials de construcció (fragments de morter de calç, estuc i teules). La major part d'objectes metàl·lics recuperats corresponen a escòries i claus de ferro, així com algun objecte de bronze. Com en els estrats corresponents al segle XVI, aquests nivells han aportat una quantitat important de material numismàtic que, malauradament, ha aparegut en un estat de conservació molt precari.

ELS CONTEXTOS MATERIALS D'ÈPOCA MODERNA I CONTEMPORÀNIA

Els conjunts ceràmics d'aquest segle són mínims en el context de l'excavació, i no hi ha una quantitat significativa de materials que permeti obtenir dades rellevants, a banda del fet que a l'excavació es va poder documentar clarament que la majoria d'aquests nivells d'època moderna i contemporània estaven alterats i presentaven una barreja de materials de diferents moments. També cal recordar que alguns nivells corresponents a aquests períodes havien estat arrasats per actuacions puntuals realitzades a l'àrea on es va efectuar la intervenció arqueològica.

En relació amb el material ceràmic només cal apuntar que, a banda de la ceràmica reduïda de cuina i de les vidrades, en aquests nivells apareixen les ceràmiques decorades amb blau d'influència francesa, omnipresents en estrats d'aquest període.

En referència a tot això és especialment il·lustratiu el cas de la unitat 1007, que corresponia a l'estrat format per l'ús del cementiri al llarg dels

Fig. 14. Vista general del sector est (corresponent a l'accés al castell), després de les obres d'adequació del jaciment.

segles. El removiment d'aquest nivell per tal d'aprofitar l'espai al màxim, comportava que les inhumacions més recents alteressin les precedents. D'aquesta manera, en aquest nivell apareixen barrejats materials que van des d'inicis del segle XVII fins al segle XIX, amb la presència puntual d'objectes personals i de l'aixovar dels difunts com medalles o rosaris.

5. CONSIDERACIONS FINALS

La construcció o fortificació del castell de Benedormiens a la primera meitat del segle XI va respondre a la necessitat col·lectiva de tenir un petit enclavament fortificat en aquesta zona amb la finalitat de defensar la línia de costa de les incursions de la pirateria. D'aquesta manera es podia oferir refugi als seus habitants i alhora controlar el territori de la vall d'Aro, que constituïa un corredor natural d'accés cap a l'interior.

Les fonts documentals referents al castell de Benedormiens i al territori circumdant són relativament abundants i han permès als investigadors resseguir l'evolució històrica d'aquest castell i de la població de Castell d'Aro gairebé des dels seus inicis, a època altmedieval, fins a l'actualitat. No obstant això, els avatars històrics van comportar importants modificacions arquitectòniques en la configuració i distribució del castell i el seu entorn, que van alterar notablement la fortalesa medieval. En aquest sentit, les evidències arqueològiques documentades en el transcurs de les excavacions realitzades han esdevingut un element d'una gran importància per al coneixement de diversos aspectes relatius a l'estructura defensiva de la fortificació medieval. Així mateix, aquestes evidències també han permès completar i/o confirmar algunes dades històriques documentals referents al castell de Benedormiens, com va ser la seva destrucció parcial a la segona meitat del segle XV.

D'altra banda, la recuperació d'un important volum de materials arqueològics ha estat també un element d'interès i una oportunitat única, fins aquest moment, de conèixer la cultura material dels habitants de Castell d'Aro des de la segona meitat del segle XV fins a l'època moderna.

Finalment, cal referir-se a la posterior adequació del jaciment, consolidant-se les estructures exhumades a l'excavació i ordenant, de manera global, l'espai situat a l'entorn del castell i l'església per tal de compatibilitzar la seva correcta preservació amb el seu ús públic. D'aquesta manera, i com a element més destacat de l'actuació, s'ha recuperat l'accés originari al castell. Amb aquesta finalitat s'ha construït un pas elevat en el punt on es trobava el pont, que permet, travessar el fossat pel mateix punt on s'efectuaria en època medieval i ascendir, a través d'unes escales que substitueixen la rampa original, cap al portal del castell (fig. 14).

6. BIBLIOGRAFIA

AMOURIC, Henri, RICHEZ, Florence, VALLAURI, Lucy (1999). *Le commerce et la céramique en Provence et Languedoc du Xe au XIXe siècle*, Musée d'Istres & Édisud, Aix-en-Provence.

AQUILUÉ, Xavier, BURÉS, Lurdes (1999). "11. L'Empúries del període medieval: fase VI", dins Aquilué, X. (dir.) *Investigacions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual, Monografies Emporitanes*, 9, Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Girona, p. 423-448.

BADIA, Joan (1977). *L'arquitectura medieval de l'Empordà. I. El Baix Empordà*, Diputació de Girona, Girona.

BADIA, Joan, BOLÓS, Jordi (1989). "Castell d'Aro", *Catalunya Romànica, VIII. L'Empordà. I*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 190-191.

BATLLORI, Andreu, LLUBIÀ, Lluís Maria (1949). *Ceràmica catalana decorada*, Llibreria Tubols, Barcelona.

BOLÓS, Jordi (1998). "L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia", *Catalunya Romànica, XXVII*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 19-62.

CATALÀ, Pere (1969). "Castell de 'Benedormiens' o Castell d'Aro", dins Català, Pere (ed.) *Els Castells Catalans*, II, Barcelona, p. 636-639.

CERDÀ, Josep Antoni, TELESE, Albert (1994). "Ceràmica de procedència italiana aparecida en Cataluña", *Laietania*, 9, Museu Comarcal del Maresme, Mataró, p. 293-353.

ESTEVA, Lluís (1970). "Playa de Aro. La restauración del castillo", *La Vanguardia Española* (edició 18 d'abril), Barcelona, p. 40.

ESTEVA, Lluís (1971). "Castillo de Aro. La restauración de la fortaleza sigue a ritmo lento", *La Vanguardia Española* (edició 18 de desembre), Barcelona, p. 37.

ESTEVA, Lluís, PALLÍ, Lluís (1995). *Els llocs de la Vall d'Aro, Gissalis i el Monestir Guixolenc (881-1199), Amics del Museu Municipal Sant Feliu de Guixols*, 6, Amics del Museu Municipal Sant Feliu de Guixols & Institut d'Estudis del Baix Empordà, Sant Feliu de Guixols.

FAUQUET, Josep, FLORENSA, Francesc, GARCIA, Gemma, MORO, Antonio, PIERA, Joan (2000). "Un abocament de ceràmiques en el fossat de la vila de Terrassa entorn el 1400", *Actes del 1er Congrés d'arqueologia medieval i moderna de Catalunya (13, 14 i 15 de novembre de 1998)*, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM), Barcelona, p. 130-141.

GONZÁLEZ, Manuel (1944). *Cerámica del Levante español. Siglos medievales*, Editorial Labor, Barcelona.

GONZÁLEZ, Enric (2000). *La ceràmica baixmedieval decorada en verd i manganès a Catalunya. Un estat de la qüestió*, Departament de Cultura, Barcelona.

JIMÉNEZ, Àngel (1996). *Guia històrica de Castell d'Aro i S'Agaró*, Ajuntament de Castell-Platja d'Aro.

LLINÀS, Joan, MALLORQUÍ, Elvis, MERINO, Jordi, MONTALBÁN, Carme (2003). *El castell de Sant Joan de Lloret, Col·lecció es frares*, 7, Ajuntament de Lloret de Mar.

LLORENS, Jordi (1989). *Ceràmica catalana de reflex metàl·lic. Segles XV al XVII*, F. Llorens S.A., Barcelona.

MONREAL, Luis, BARRACHINA, Jaume (1983). *El Castell de Llinars del Vallès. Un casal noble a la Catalunya del segle XV*, Biblioteca Abat Oliva, 28, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, p. 87-161.

NEGRE, Pelayo (1967). "El antiguo Castillo de 'Benedormiens', después llamado 'Castell d'Aro'", *Revista de Gerona*, 40, Girona, p. 69-72.

NOLLA, Josep Maria (ed.) (2002). *Pla de Palol. Un establiment de primer ordre a Platja d'Aro*, Ajuntament de Castell-Platja d'Aro.

OLIVA, Miquel (1972). "El castillo de Benedormiens y su zona de influencia (Castell d'Aro-Gerona)", *Revista de Gerona*, 58, Girona, p. 20-42.

PELLA i FORGAS, Josep (1883). *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del Noreste de Cataluña*, Barcelona, Luis Tasso y Serra impresor; reedició fac-símil, Olot, Aubert impressor, 1980.

PRADO, Gabriel de (2000). "Excavacions arqueològiques a l'entorn del castell i l'església de Castell d'Aro (Baix Empordà)", *Actes de les V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, p. 257-262.

PRADO, Gabriel de (2002). "Darrera intervenció arqueològica al nucli històric de Castell d'Aro (Baix Empordà)", *Actes de les VI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, p. 251-252.

SANTANACH, Joan (1998). "Ceràmica comuna d'època moderna", *Monografies d'Arqueologia medieval i postmedieval*, 4, Grup de recerca d'arqueologia medieval i postmedieval (GRAMP-UB), Barcelona, p. 225-272.

TELESE, Albert (1991). *La vaixella blava catalana de 1570 a 1670. Repertori, catalogació i proposta per a la seva nomenclatura. Investigació bibliogràfica sobre la pisa hispànica*, [S.l.]